

Онишко О.В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права та процесу
Університету державної фіскальної служби України
ORCID: 0000-0001-6286-0856

РОЛЬ ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗБАЛАНСУВАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ПУБЛІЧНИХ І ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ

THE ROLE OF THE LEGAL INSTITUTE OF LIABILITY IN BALANCING ECONOMIC PUBLIC AND PRIVATE INTERESTS

У контексті пошуку балансу публічних і приватних інтересів з використанням засобів правового регулювання залишаються недостатньо вивченими питання залучення до цих процесів засобів юридичної відповідальності. З огляду на існування та зростаючу динаміку деструктивних форм поведінки окремих членів суспільства, це не сприяє системному вирішенню цієї проблеми.

Стаття присвячена проблематиці збалансування економічних публічних і приватних інтересів у контексті використання засобів правового регулювання. З'ясовано недооцінку в зазначених процесах ролі правового інституту відповідальності. Обґрунтована необхідність наукового осмислення юридичної відповідальності не у звичному, обмеженому поняттям санкцій (вузькому правовому) сенсі, а в частині використання для відповідей на реальні виклики. Серед них, зокрема, збалансування економічних публічних і приватних інтересів, за допомогою якого забезпечується соціально-економічний прогрес у суспільних відносинах. У цій площині звертається увага на необхідність повнішого врахування як нормативних, так і фактичних підстав юридичної відповідальності.

Однією з передумов успішного збалансування публічних і приватних інтересів є ширше (що включає й нормативні, і фактичні підстави) використання інституту відповідальності як одного з важливих правових регуляторів усієї сукупності суспільних відносин. Це має здійснюватися на основі людиноцентристської ідеології, що жодним чином не зменшує взаємної відповідальності особи й держави.

Водночас під час урегулювання цього підходу очевидно є потреба в подальших дослідженнях. Мова йде про необхідність виявлення ознак, які під час розкриття поняття юридичної відповідальності не зводяться до правопорушень, а визначені відносно, указуючи лише на загальну потребу застосування відповідальності. За такого поєднання віднайдені ознаки розкриватимуть таку відповідальність об'ємно, відображаючи пов'язану з правовими відносинами суспільну дійсність і її вдосконалення.

Ключові слова: суспільні відносини, публічні інтереси, приватні інтереси, збалансування інтересів, правове регулювання, юридична відповідальність, підстави юридичної відповідальності.

In the context of seeking a balance between public and private interests with legal regulators, the issues of including legal liability to these processes remain poorly researched. Taking into account the existence and increasing dynamics of destructive behaviors of some members of society, this does not contribute to a systematic solution of this problem.

The article is devoted to the problem of balancing economic public and private interests in the context of the legal regulation methods. The underestimation of the legal institute of responsibility role in these processes has been found. Substantiated the necessity of scientific understanding of legal responsibility not only in the usual form of limited notion of sanctions, but also in terms of using them to answer challenges. These include, in particular, balancing economic public and private interests, through which socio-economic progress in social relations is ensured. In this context, attention is paid to the need to analyze both regulatory and factual basics of legal responsibility. Also defined as important the reorientation of the social value of the mechanism of law-realization from the state-centric to the human-centric ideology.

One of the prerequisites for successful balancing of public and private interests is the broader (including both regulatory and factual basis) use of the responsibility institute as one of the important legal regulators of the social relations in whole. This should be done based on a human-centric ideology, which does not diminish the mutual responsibility of the individual and the State.

At the same time, there is an obvious need in regulating this approach in further researches. We are talking about the need in identification of features that are not reduced to offenses when disclosing the concept of legal liability, but also indicate only the general need to apply liability. In such a combination, the found signs will disclose such liability by volume, reflecting and enhancing public relations linked to legal relations.

Key words: social relations, public interests, private interests, balancing of interests, legal regulation, legal liability, basis of legal responsibility.

Мета статті. На основі опрацювання ключових положень юридичної науки осмислити проблему збалансування економічних приватних і публічних інтересів як запоруку успішності соціально-економічного розвитку крізь призму феномена відповідальності.

Постановка проблеми. Проблема досягнення балансу економічних приватних і публічних інтересів належить до центральних проблем з ефективного функціонування суспільних відносин. Її розв'язання найтіснішим чином пов'язане з правовим регулюванням, яке, за висловом відомого теоретика права С. Алексєєва, є «результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до вимог певного соціального ладу, який здійснюється за допомогою правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів тощо)» [1, с. 289], а притаманний правовому регулюванню механізм результативного юридичного впливу «є важливим засобом юридичного стимулювання поведінки учасників суспільних відносин» [2, с. 364].

Як зазначає Р. Мельник, більшість норм українського права – це норми адміністративного права. Це сфера публічного управління економікою, соціальним життям, правоохоронна сфера тощо [3, с. 27]. Проте, з іншого боку, економіка – це механізми господарювання, а тому логічним є з'ясування господарських відносин. Не випадково існує думка про необхідність виділення в межах Особливого адміністративного права, зокрема, підгалузі адміністративно-господарського права [3, с. 28]. Не вдаючись до подальшого обґрунтування доцільності чи недоцільності такого підходу, очевидним є те, що для досягнення балансу економічних приватних і публічних інтересів необхідне правове регулювання засобами як адміністративного, так і господарського права.

Зазначеним пояснюється велика увага науковців і практиків із різних галузей права до проблем правового регулювання, у тому числі й у частині збалансування публічних і правових інтересів, серед них – В. Авер'янов, С. Алексєєв, Г. Журавльова, Л. Касьяненко, А. Малько, В. Мамутов, Т. Мацелик, В. Мілаш, Н. Никитченко, О. Скакун, З. Татькова, В. Щербина та багато інших.

Разом із тим у контексті пошуку балансу публічних і приватних інтересів з використанням засобів правового регулювання залишаються недостатньо вивченими питання залучення до цих процесів засобів юридичної відповідальності. Зважаючи на існування та зростаючу динаміку деструктивних форм поведінки окремих членів суспільства, це не сприяє системному вирішенню цієї проблеми.

Інститут відповідальності має вирішальне значення в установленні та дотриманні право-

порядку у сферах і публічного управління, і господарської діяльності. Тому визначення мети й ролі відповідальності в збалансуванні публічних і приватних інтересів можна розцінити як логічно взаємопов'язані й доповнюючі задля досягнення загального економічного інтересу суспільства. Утім така постановка питання не знайшла належної уваги в наукових дослідженнях, а тому потребує детальнішого розкриття.

Виклад основного матеріалу. Прийняття конкретного управлінського рішення – це фактично пошук балансу між вигодою, витратами й ризиком. Учасники господарських відносин характеризуються передусім тим, що вони вирішують індивідуально-конкретні справи. На відміну від цього, публічна відповідальність в узагальненому вигляді пов'язана з організацією та діяльністю держави та суспільства й має особливе значення для регулювання та забезпечення суспільних відносин. Необхідна координація дій членів суспільства в руслі суспільних інтересів, регламентація якої відбувається за допомогою правових засобів. У таких взаємозалежностях закладені передумови та гарантії прийняття оптимальних управлінських рішень, реалізація яких задовольняє низка умов. Вирішальне місце серед останніх посідає поєднання критеріїв забезпечення оптимальності суспільних потреб (публічні інтереси), політику щодо яких здійснюють публічні органи управління з критеріями забезпечення оптимальності приватних інтересів.

У контексті розв'язання цього завдання першочергове значення має Основний закон суспільства й держави – Конституція України, якою, зокрема, проголошений принцип права людини на підприємницьку діяльність. Він закріплений у ст.42 Конституції України та конкретизований у Господарському кодексі (далі – ГК) України. Свободу підприємництва розкрито через принципи, закріплені ст. 44 ГК України, а ст. 43 констатує, що «підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом». У цих умовах поведінка людини визначається її власними інтересами, але на неї покладається й відповідальність за свої дії.

Разом із тим, як зазначає В. Пашков, «прагнення відмовитися від всебічного контролю з боку держави як атрибута адміністративно-командної системи, розрахунок на саморегулювання суспільства призвели до приниження суспільних інтересів та гіпертрофії інтересів приватних, а сподівання на стихійну ринкову саморегуляцію призвели до падіння соціального захисту населення» [4, с. 61]. У нашому контексті варто наголосити й на існуванні обмежень (за різними критеріями), установлених законодавцем, щодо здійснення підприємницької діяльності, що стримує свободу підприємця. Тобто це вимагає відповідальності за дотримання

визначених меж публічного втручання в підприємство, а також відповідальності суб'єктів підприємства за дотриманням таких обмежень.

Отже, відносини у сфері підприємницької діяльності «об'єктивно потребують системного правового регулювання, що базується на гармонійному поєднанні приватних і публічних інтересів» [5, с. 241].

У переліку засобів такого регулювання особливе місце відводиться інституту юридичної відповідальності, який включає її різні види: цивільно-правову, адміністративну, господарську, кримінальну тощо. Інститут відповідальності як елемент механізму правового регулювання створює умови для формування загального простору соціальної відповідальності, що сприятиме гармонійному поєднанню приватних і публічних інтересів. Саме тому в низці напрямів удосконалення механізмів правового забезпечення комерційного господарювання висувають потребу визначення змісту й ефективності адміністративно-правової та господарсько-правової відповідальності, а також порядку збалансованості державних і суспільних інтересів з інтересами суб'єктів підприємства (публічно-правових із приватноправовими) [6, с. 63]. Тому в переліку правових засобів регуляторної політики реалізація відповідальності має стати цілеспрямованою на збалансування публічних і приватних інтересів у системі суспільних відносин.

Досягнення такого балансу інтересів можливе через відповідні правовідносини, які опосередковують: а) у сфері публічного управління – діяльність суб'єктів публічного управління; б) у сфері господарської діяльності – її безпосереднє здійснення й організацію. Конкретизуючи зазначені правовідносини, можна вести мову в першому випадку про адміністративні правовідносини, а в другому – про господарські правовідносини, деталізуючи які виділяють виробничо-господарські, господарсько-управлінські й організаційно-господарські.

Досягненню такого завдання заважає значна кількість об'єктивних і суб'єктивних перешкод, у тому числі й пов'язаних із термінологічною невизначеністю та відсутністю адекватного правового регламентування. Так, незважаючи на широкий ужиток у законодавчих актах поняття «державне регулювання підприємницької діяльності», його загальне визначення відсутнє. Щодо господарської діяльності, наприклад, у ГК України вживаються терміни «організація» (ст. 1 ГК України) та «управління» (ч. 6 ст. 3 ГК України), зміст яких не розкривається. Ведеться полеміка й щодо вживання термінів «регулювання» й «управління» в частині їх співвідношення та висловлюється думка, що «формами здійснення організації господарської діяльності є управління господарською діяльністю та регулювання господарської діяльності» [7, с. 31].

Стосовно господарської відповідальності в чинному законодавстві України відсутнє визначення господарсько-правової відповідальності. Як результат у юридичній літературі існує розмаїття її визначень. Досить поширеним є трактування господарсько-правової відповідальності як потерпання [8], зазнавання учасниками господарських відносин несприятливих економічних і (або) правових наслідків у результаті застосування до них господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених чинним законодавством і господарським договором [9, с. 377]. Якщо звернутися до тлумачного словника української мови, то відповідальність – це покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова [10, с. 317]. Відповідальність також розглядають і як санкцію, застосування якої призводить до настання певного обтяження у формі додаткового або зміни наявного обов'язку новим обов'язком чи позбавлення певних прав [11, с. 549]. Зазначені багатоманітність і правові прогалини не дають можливості повною мірою розкрити всі істотні властивості господарської відповідальності

Подібні неузгодженості, на наш погляд, беруть свій початок у відсутності єдиної концепції відповідальності в Україні, що супроводжується наявністю в науковій літературі її багатьох визначень. Г. Журавльова, досліджуючи це питання, дійшла висновку, що юридична відповідальність – це складне соціально-правове явище, яке варто розглядати в негативному (як засіб боротьби з правопорушеннями, засіб забезпечення правомірної поведінки учасників правовідносин під час і в процесі виконання своїх обов'язків), так і в позитивному (як засіб заохочення, стимулювання учасників правовідносин до правомірної поведінки) аспектах, які є діалектично взаємопов'язаними [12, с. 69].

Зазначена структурна цілісність загального поняття юридичної відповідальності дає змогу здійснити її пізнання повніше й отримати важливі результати щодо логічного обґрунтування такої відповідальності в окремих галузях права. Подібний контекст тлумачення поняття юридичної відповідальності також дає можливість розкрити її характеристики та особливості, які можуть бути орієнтирами подальших розробок проблем її пізнання. Зокрема, це можливість розкрити механізм відповідальності в розумінні проблематики узгодження публічних і приватних інтересів з метою їх збалансування.

Поняття юридичної відповідальності знайшло найбільше застосування «як міра державного примусу на виконання вимог права, що містять осуд діянь правопорушника перед державою та суспільством», водночас зазначається обмеженість такого розуміння. Наголошується на тому, що юридична відповідальність тільки «найбільш

рельєфно проявляється у правопорушенні, але вона реально існує й за умови здійснення дозволених, а тим більше прямо витікаючих із чинного законодавства діянь» [12, с. 69].

Можна без перебільшення вести мову про те, що провідним для задіяння феномена відповідальності до розв'язання завдань збалансування інтересів є остання умова - діяння, що прямо впливають із чинного законодавства, а саме суспільно небезпечних, протиправних, винних діянь (дії або бездіяльності), а не лише здійснення конкретних правопорушень. Однак, як свідчить практика, саме здійснення конкретних правопорушень є більш звичним у площині відповідальності; вона обмежена поняттям санкцій. Це впливає, наприклад, із положень ч. 1 ст. 216 і ст. 217 ГК України. Вузьке правове бачення перешкоджає використанню інституту відповідальності для пошуку відповідей на реальні виклики. Серед останніх, зокрема, потреба збалансування економічних публічних і приватних інтересів, за допомогою якого забезпечується соціально-економічний прогрес у суспільних відносинах

Реальне узгодження економічних публічних і приватних інтересів, на нашу думку, безпосередньо пов'язане також із реалізацією позиції В. Авер'янова, яку він висловив щодо суспільної (соціальної) цінності, зокрема адміністративного права. Її основу становить «людноцентристська» на противагу «державоцентристській» ідеології [13, с. 11]. Якщо державоцентристська ідеологія надає перевагу інтересам держави, а людина певною мірою є засобом досягнення таких інтересів, то людноцентристська ідеологія на першу сходинку ставить інтереси людини, а держава має забезпечувати права, свободи та законні інтереси людини. У широкому розумінні це диктує необхідність удосконалення політики відповідальності: 1) відповідно до суспільних потреб, яку здійснюють публічні органи управління, та 2) відповідно до приватних потреб суб'єктів господарських відносин, що виника-

ють у процесі їхньої діяльності на підприємствах, установах та організаціях незалежно від форм власності. Необхідна розбудова інститутів та адміністративно-правової й господарсько-правової відповідальності

У контексті вищезазначеного мова йде як про нормативні (відповідні норми права), так і фактичні (те, за що особа може нести юридичну відповідальність) підстави юридичної відповідальності, що розкриваються в теорії держави і права. Отже, юридична відповідальність не зводиться до правопорушень, хоча останні й становлять її серцевину, а набуває загального багатоаспектного характеру. Розповсюджуючись на всі види правовідносин, що виникають у суспільстві, такий підхід сприятиме формуванню правосвідомості громадян як необхідного фактора становлення правової держави, адже правосвідомість, на думку О. Скакун, не тільки відображає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує та моделює їх [14, с. 464].

Висновки. Отже, однією з передумов успішного збалансування публічних і приватних інтересів є ширше (що включає й нормативні, і фактичні підстави) використання інституту відповідальності як одного з важливих правових регуляторів усієї сукупності суспільних відносин. Це має здійснюватися на основі людноцентристської ідеології, що жодним чином не зменшує взаємної відповідальності особи й держави.

Водночас під час урегулювання цього підходу очевидно є потреба в подальших дослідженнях. Мова йде про необхідність виявлення ознак, які під час розкриття поняття юридичної відповідальності не зводяться до правопорушень, а визначені відносно, вказуючи лише на загальну потребу застосування відповідальності. За такого поєднання віднайдені ознаки розкриватимуть таку відповідальність об'ємно, відображаючи пов'язану з правовими відносинами суспільну дійсність і її вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. Москва : Юрид. лит., 1982. Т. I. 361 с.
2. Алексеев С.С. Проблемы теории государства и права / под ред. С.С. Алексеева. Москва : Юрид. лит., 1987. 440 с.
3. Мельник Р.С. Реформування системи адміністративного права як передумова його кодифікації. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 листопад. 2013 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2013. С. 26–28.
4. Пашков В. Публічні інтереси в галузі обігу лікарських засобів. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 7. С. 60–63.
5. Романенко Т.П. Держава як гарант забезпечення умов для розвитку та ефективного функціонування підприємницької діяльності. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2017. № 68. С. 239–253.
6. Харківська К.В. Механізми забезпечення свободи комерційного господарювання. *Юрист України*. 2014. № 4. (29) С. 58–64.
7. Актуальні проблеми господарського прав : навчальний посібник / за ред. В.С. Щербини. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 528 с.

8. Татькова З.Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук. Донецьк, 2010. 208 с.
9. Мілаш В.С. Господарське право : курс лекцій : у 2 ч. Харків : Право, 2008. Ч. 2. 496 с.
10. Новий тлумачний словник української мови. Київ : Аконіт, 2008. Т. 1. 926 с.
11. Гражданское право : учебник / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. 3-е изд., перераб. и допол. Москва : ПРОСПЕКТ, 1998. Ч. 1.
12. Журавльова Г.С. Юридична відповідальність за порушення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 листопад. 2013 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2013. С. 68–70.
13. Авер'янов В. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції. *Право України*. 2006 № 5 С. 11–17.
14. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2005. С. 461–465.